

К.А.Рахматжонова,
ТДШУ Жанубий ва Жануби-шарқий Осиё
Тиллари кафедраси ўқитувчиси, PhD
Э.И.Замалеева,
ТДШУ тадқиқотчиси

Пушту ва ҳиндий тилларида отга хос грамматик категорияларнинг типологиясига доир

Аннотация. Мазкур мақолада генетик жиҳатдан бир тил оиласига мансуб бўлиб, бу оиланинг ички тақсимланишига кўра фарқланувчи пашту ва ҳиндий тилларидаги отга хос грамматик категорияларда ўзаро изоморфизм ва алломорфизм ҳодисаларини таҳлил этиш ҳақида сўз боради. Маълумки, танланган икки тил генетик хусусиятига кўра Ҳинд-европа тиллар оиласига киради. Бироқ пашту тили шарқий Эрон тиллари гуруҳига хос бўлса, ҳиндий тили ҳинд-орий тиллар гуруҳига оиддир. Типологик жиҳатдан эса пашту тили флектив, ҳиндий тили аналитик тилдир. Шундай бўлишига қарамай, мазкур тилларнинг отга оид грамматик категорияларида бир қатор ўхшашликлар ва фарқли жиҳатлар таҳлиллар натижасида ўрганилди ва илмий хулосалар келтирилди.

Таянч сўз ва иборалар: Типология, изоморфизм, алломорфизм, пашту, ҳиндий, лисоний белги, семантика, структура, функция.

Аннотация. В статье исследуются такие явления как: изоморфизм и алломорфизм в грамматических категориях существительных языков пашто и хинди, которые генетически принадлежат к одной языковой семье и различаются по внутренним грамматическим критериям данной языковой семьи. Известно, что два выбранных языка принадлежат к индоевропейской языковой семье по своим генетическим характеристикам. Однако, в то время как пашто принадлежит к восточно-иранской языковой группе, хинди принадлежит к индоарийской языковой группе. Типологически пашто- это синтаксический язык, а хинди - аналитический язык. Тем не менее, в результате анализа был изучен ряд сходств и различий в грамматических категориях этих языков и сделаны соответствующие научные выводы.

Ключевые слова и выражения: типология, изоморфизм, алломорфизм, пашто, хинди, языковой знак, семантика, структура, функция.

Annotation. The article discusses of mutual isomorphism and allomorphy phenomena in Pashto and Hindi grammatical categories of Noun that genetically belong to the same language family and differ according to the internal distribution of this family. It is known that the two languages selected belong to the Indo-European language family according to their genetic characteristics. However, while Pashto belongs to the East Iranian language group, Hindi belongs to the Indo-Aryan language group. Typologically, Pashto is an inflected language and Hindi is an analytical language. Nevertheless, a number of similarities and differences in the

equine grammatical categories of these languages have been studied as a result of the analysis and scientific conclusions have been drawn.

Key words and expressions: Typology, isomorphism, allomorphy, Pashto, Hindi, linguistic sign, semantics, structure, function.

Типология – тил бирликларини солиштириш, уларнинг умумий ёки ўхшаш хусусиятларини аниқлаш ва шу каби предметларни муайян синфларга, гуруҳларга, турларга бирлаштириш йўли билан тадқиқ қилиш усулидир. Лингвистик типология тилларнинг асосий хусусиятлари, уларнинг гуруҳлари, турлари ва бир неча тилларга мансуб умумий жиҳатларини ўрганади.

Лингвистик типология тил гуруҳларидаги аломатларни категориялар ёки турли структур белгиларнинг фонологик, лексик-семантик, грамматик ва стилистик соҳалардаги ифодаланиши сифатида тадқиқ этади, бинобарин, тилнинг ҳар бир сатҳига хос типология фарқланади. Лингвистик типология кенг миқёсда тил универсалиялари билан боғланади. Лингвистик типология тиллардаги хусусиятларнинг структур қонуниятларини топишга интилса, тил универсалиялари бу аломатларнинг жаҳондаги қайси тилларда қандай тарқалганини ўрганади [7.496].

Кўриданки, типология бир томондан, тилларни тасниф қилишнинг умумий назариялари, қонун-қоидалари ва усулларини ўз ичига олса, иккинчи томондан, у тил системаси бирликларини умумий белгиси, хусусияти асосида тасниф қилиш билан шуғулланади.

Қариндош ва қариндош бўлмаган тиллар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли томонларнинг мавжудлиги, ушбу томонларнинг юзага келиш сабабларини ўрганиш ва тушунишга бўлган интилиш тилшуносликда алоҳида соҳа, йўналиш сифатида тан олинган лингвистик типологиянинг майдонга келишига сабаб бўлди. Лингвистик типология тилларнинг қариндош ёки қариндош эмаслигидан қатъий назар уларнинг тузилиши жиҳатидан яқинлик, боғлиқлик даражасини текширади, мавжуд ашёвий материаллар асосида муайян ҳодисанинг моҳиятини, табиатини аниқлайди [1.37].

Пашту ва ҳиндий тиллари генетик ҳамда типологик жиҳатдан айнан бир гуруҳга мансуб эмас. Пашту тили генетик жиҳатдан ҳинд-европа тиллар оиласининг шарқий Эрон тиллар гуруҳига киради. Ҳиндий тили эса мазкур тил оиласининг ҳинд-орӣ тиллар гуруҳига оиддир. Пашту тилида типологик хусусиятига кўра флективлик усули устунлик қилса, ҳиндий тилида аналитиклик аломатлари етакчи ўринни эгаллайди. Шундай бўлса ҳам тадқиқот жараёнида танланган икки тил морфологик тизимидаги отга хос грамматик категорияларда бир қанча изоморфизм ҳодисалари аниқланди. Шу билан бирга танланган тилларнинг ички хусусиятлари билан боғлиқ изоморфизм ҳодисаларига дуч келинди.

Маълумки, бирон тилга хос лисоний белги юзасидан икки тил структурасининг муайян жиҳатлари ўртасида, шунингдек, тилнинг алоҳида микро ёки макроструктуралари ва уларнинг таркибий қисмлари ўртасида

ўхшашлик, яъни параллелизм мавжуд бўлса, бу ҳодиса изоморфизм деб аталади.

Изоморфизм (*изо...+ юн. morphe*) – «шакллар» маъносини билдириб, кимёвий таркиби ва кристалл тизими бир бирига яқин жинсларнинг ўзгарувчан таркибли бирикмалар ҳосил қилиш қобилиятидир [5.216].

Изоморфизм тушунчаси тилшунос Е. Курилович томонидан киритилган бўлиб, унинг фикрича, тилнинг турли сатҳларига хос тил бирликлари структурасининг бир хиллиги шу бирликлар орасида ўхшаш муносабатларни рўёбга чиқаради.

И.М.Берманнинг фикрига кўра, от бу – предметнинг номини билдириб, ким?, нима? сўроғига жавоб бўладиган сўзлардир. Кўплаб ҳинд-европа тилларида от сўз туркумига одатда уч грамматик категория ҳосдир, яъни жинс, сон, келишик.

Шу нуктаи назардан пашту тилида отга хос учта грамматик категория мавжуд: 1) гапда сўзларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қиладиган келишик грамматик категорияси; 2) бирлик ва кўпликни ифодаловчи сон грамматик категорияси; 3) отларнинг музаккар ва муаннас¹ ифодаловчи жинсга мансублигини билдирувчи жинс грамматик категорияси.

Ҳиндий тилида ҳам айнан пашту тилидаги отга хос грамматик категориялар мавжуд. Бироқ тадқиқот шуни кўрсатдики, икки тилдаги мавжуд грамматик категорияларнинг қўлланилишида айрим фарқланувчи жиҳатлар бор.

Дунёда жинс у ёки бу тарзда лисоний ифода этилмаган биронта тил мавжуд эмас. Тилда маълум бир номинал таснифнинг мавжудлиги ёки унинг мавжуд эмаслиги ушбу тилнинг тирик мавжудотлар жинсини ифодалаш имкониятига асло таъсир кўрсатмайди ва турк, мўғул, шунингдек, бошқа бир қатор тиллар каби ҳеч қандай номинал таснифга эга бўлмаган тиллар жинсни фарқлашда икки ёки уч жинсли тиллардан сира қолишмайди.

Пашту тилида отлар жинс категориясига эга. Унга кўра, мазкур тилдаги ҳар бир от муаннас ёки музаккар жинсга мансуб бўлади. Баъзи жониворлар номларида отларнинг жинси акс этмаслиги ҳам мумкин. Бундай ҳолатларда жинсдаги фарқни билдириш учун сўзга *nar* ‘нар’ ва *šeža* ‘moda’ сўзлари қўшилади: *nar hiləu* ‘nar o‘rdak’, *šeža hiləu* ‘moda o‘rdak’[4.17].

Ҳинд тилшунос олими В.Прасаднинг фикрига кўра, от сўз туркумига мансуб шахс ёки предметнинг музаккар ёки муаннаслигини билдирувчи сўзларга жинс дейилади. Аксарият тилларда жинс уч турга бўлинади – музаккар, муаннас ва ўрта (ёки нейтрал) жинс. Гужарат, маратхий каби замонавий ҳинд-орий тилларида ҳам учта жинс мавжуд. Бироқ ҳиндий тилида икки хил жинс мавжуд: музаккар ва муаннас. Ҳиндий тилида жинс асосан грамматик категория сифатида ўрганилади. Бироқ баъзан ўзбек тилидаги каби

¹ Жинс грамматик категорияси ўзбек тилида мавжуд эмаслиги боис ҳиндий тилидаги эркак ва аёл жинсига мансуб сўзлар аввал амалга оширилган илмий ҳамда ўқув-услубий ишларга таянилган ҳолда музаккар ва муаннас тарзида берилди. Қаранг: Шоматов О.Н. Ҳиндий тили меъёрий грамматикаси, -Т., 2010; Аулова Р.А., Раҳматов Б.Р., Содиқова М.Қ. Ҳиндий тили дарслиги. – Т, 2008; Маннонов А. Пашту тили, Тошкент давлат шарқшунослик университети, Тошкент, 2013

отларнинг жинсини аниқлашда лексик усулдан ҳам фойдаланилади. Бундай ҳолатда ифодаланган ҳиндий жинс тилидаги грамматик жинс пашту тилидаги биологик жинс англатган маънога тенг келади.

От сўз туркумининг яна бир грамматик категорияси – сон категорияси ҳисобланади. Отнинг сон категорияси - морфологик сўз ясовчи категория бўлиб, предметларнинг сон жиҳатидан бирлик ва кўплик граммемаларининг қарама-қаршилигини ифодалайди.

Пашту тилида барча отларни сон жиҳатидан учга бўлиш мумкин: фақат бирликда ишлатиладиган отлар; фақат кўпликда ишлатиладиган отлар; ҳам бирликда ҳам кўпликда ишлатиладиган отлар. Шу нуқтаи назардан отга хос сон категорияси бирлик ва кўпликни ифодалайди [4.18]. Пашту тилида отларнинг кўплик шакли жинс ҳамда сўзларнинг шакли билан узвий боғлиқдир.

Ҳиндий тили каби ўзбек тилида ҳам от сўз туркумига хос сон грамматик категорияси мавжуд. Мазкур категория сўзловчининг онгида акс этган объектнинг ҳажмини билдиради. Шу билан бирга сон грамматик категорияси турли тилларда турлича ифодаланади: бирлик, иккилик, ҳатто баъзи тилларда учлик, кўплик шаклида қўлланилади.

Қадимги ҳинд-европа тилларида, жумладан санскрит тилида сон грамматик категорияси учта сонда – бирлик, иккилик ҳамда кўплик шаклида ифодаланган.

Пашту ва ҳиндий тилларида отларнинг бирлик шакли уларнинг бош келишик шаклига тенг келади. Иккала тилда ҳам бирлик шаклини ифодалаш учун ҳеч қандай қўшимча ишлатилмайди.

Танланган икки тилда ҳам отларнинг кўплик шакли ясашиши мазкур отларнинг қайси жинсда эканлигива сўз шаклига боғлиқ.

Ж. Лайонз “Введение в теоретическую лингвистику” асарида “Келишик – отнинг грамматик категорияси ҳисобланиб, мазкур от предмет ва ҳодиса билан ифодаланган муносабатни англатувчи категориявий маънони англатади ва шу билан гапдаги бошқа сўзларга нисбатан муносабатни билдиради”[3.55]. Мазкур грамматик категориянинг ифода шакли келишик қўшимчалари бўлиб, улар тилларда турлича ифодаланади, шунга кўра келишиклар сони ҳам турличадир.

Пашту тилида учта келишик мавжуд: бош келишик, воситали келишик ҳамда мурожаат келишиклари. Бу тилдаги бош келишик отларнинг ҳеч қандай қўшимчаларсиз шакли бўлиб, ўзбек тилидаги бош келишикка тўғри келади. Воситали келишик – мустақил ҳолда ўтган замон (эргативлик)да эгани ифодалашга хизмат қилади. Қолган барча ҳолатларда воситали келишик предлог ва послелог билан биргаликда келишик муносабатларини ифодалайди. Мурожаат келишигида эса, одатда *ай*, *э*, *эй* ундов сўзлари ишлатилади [4.19]. Пашту тилида отларга хос келишик масаласида олимлар орасида яқдиллик борлиги кузатилди.

Ҳиндий тилида эса отларнинг келишиги масаласи ҳозирги кунгача баҳс-мунозаралидир. Шунинг ҳисобга олган ҳолда келишиклар сони ҳам ҳар хил кўрсатилади. Изланишлар натижасида шу маълум бўлдики, ҳиндий тилида келишик категориясини ўрганишда манбаларнинг амалий ёки назарийлигига

алоҳида аҳамият бериш лозим. Қолаверса, му масалада ҳиндшуносларнинг қайси синф вакиллари эканлиги ҳам алоҳида ўрин тутди. Ҳиндий тилидаги келишиқ категорияси ҳақида ҳинд тилшунос олимлари ҳинд анъаналарига асосланиб саккизта келишиқ мавжудлигини таъкидласалар, рус ҳиндшунослари Европа ва рус тилшунослик анъаналаридан келиб чиққан ҳолда тадқиқот олиб бориб, учта келишиқ мавжудлигини келтириб ўтадилар. Рус тилшунос олимлари нуқтаи назаридан қараганда ҳозирги ҳиндий тилида келишиқ категориясининг мавжудлиги мунозаралидир. Уни шартли равишдагина шундай деб қабул қилиш мумкин. Таниқли ўзбек ҳиндшуноси О.Н.Шоматов эса “Аслан иккита граммема бош келишиқ ва воситали келишиқ, яъни прямая форма ва косвенная форма граммемалари қаршиланади”, деб ўз илмий қарашларини изоҳлайди [6.27]. Ҳиндий тилида фақат иккита келишиқ мавжуд деган ғояни илгари суради. Фикримизча, ҳақиқатан ҳам ҳиндий тилида отга хос келишиқ категорияси мавжуд бўлиб, улар тўғри ва воситали келишиқ шаклида ифодаланиши ўринлидир.

Ҳиндий ва ўзбек тилларида от сўз туркумига хос грамматик категориялар

№	Тиллар	Тил гуруҳлари	Типологик хусусияти	Сон	Келишиқ	Жинс	Эгалиқ
1.	Пашту	Шарқий Эрон тиллари	Флектив	+	+	+	-
2.	Ҳиндий	Ҳинд-орий тиллар	Аналитик	+	+	+	-+

Жадвалдан кўринадики, танланган тилларда жинс, сон ва келишиқ категорияси умумийдир.

Пашту ва ҳиндий тилларида жинс ва сон грамматик категориялари айнан мос тушиши кузатилди.

Келишиқ грамматик категориясига келганда пашту тилида айнан бир тамойилга асосланган учта келишиқ мавжудлиги ва бу борада паштушунос олимларнинг фикрларида яхлитлик кўзга ташланди. Бироқ ҳиндий тилида келишиқ масаласида ҳанузгача олимлар бир тўхтамга келмаганлиги аниқланди. Бу масалада пашту ва ҳиндий тилларини типологик тадқиқ этганда рус ва ўзбек тилшунос олимларининг фикрларига таяниш маъқул топилди.

Танланган тилларнинг морфологик типологияси амалга оширилганда отга хос грамматик категориялар нуқтаи назаридан тилларда ўзаро изоморфизм ҳодисаси кўплиги ва алломорфизм ҳодисаси деярли мавжуд эмаслиги аниқланди. Бироқ ташқи жиҳатдангина шундай. Муаммога ички жиҳатдан қаралса, танланган тиллардаги ашёвий манбалар таҳлил этилса, бу тилларда изоморфизм ҳодисалари ҳам талай эканлиги кўрилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Баскаков Н.А., Содиқов А.С., Абдуазизов А.А. Умумий тилшунослик. – Т., 1979
2. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов, – М.: Пилигрим, 2010
3. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику, пер.с.англ. – М.: Наука, 1978
4. Маннонов А. Пашту тили, Тошкент давлат шарқшунослик университети, Тошкент, 2013
5. Немировский М.Я. Способы обозначения пола в языках мира. Памяти академика Н.Я.Марра (1854-1934). – М. – Л.: Из-во АН, 1938
6. Шоматов О.Н. Жанубий Осиё тилларига кириш.-Т.,ТошДШИ, 2004. 3-қисм
7. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1 том. – Т., 2000
8. پښتو گرامر پوهاند صديق الله ربښتين ژباړن سيدمحي الدين هاشمي يونيورسټي بک ايجنسي
۱۳۷۲م / ۱۹۹۴هـ ش